

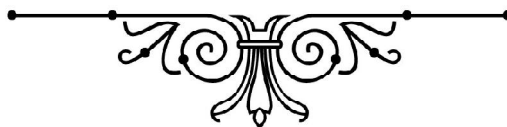
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Торжівські історичні звитання

ВИПУСК 8-9

Черкаси 2014-2015

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – 234 с.**
ISBN 978-966-493-962-8

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій,*

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій,* д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин,* д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк,*
д.і.н., проф. *Н. І. Земзюліна,* д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян,*
д.і.н., проф. *С. В. Корновенко,* д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький,*
д.і.н., проф. *В. В. Масненко,* к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко,*
д.і.н., проф. *В. М. Орлик,* д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест,*
д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт,*
д.і.н., проф. *І. А. Фареній,* д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин,* (Пензенський держаний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових
видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького (протокол № 3 від 6 листопада 2014 р.)*

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Черкаський національний університет, 2014
© Автори статей, 2014

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

К. В. Івангородський

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

У статті проаналізовано етногенез кримських татар і етносоціальний вимір становлення Кримського ханства в XIII–XV ст. Не зовсім конструктивно виглядає і тенденція відсутності спеціальної історіографічної рефлексії означеного питання в історичній науці. Розглянуто вплив етнічних чинників на формування держави Кримське ханство.

Ключові слова: етногенез, етнос, етносоціальні процеси, кримські татари, Кримське ханство.

До недавнього часу вважалося, що світові держави-лідери міцно стоять на позиціях гарантування безпеки принципу суверенітету (й передусім відносно своїх територіальних сусідів), а методи брутального вирішення міжнародних відносин вже давно залишилися в минулому. Однак 2014 р. ця система сучасного світопорядку, на жаль, зазнала краху, через окупацію Кримського півострова колишнім учасником «Великої вісімки». Відтак, «кримське питання» стало сьогодні центральною етнополітичною проблемою світу, але, переймаючися більше амбіціями та власноруч створеними історичними міфами, деякі суб'єкти практично не звертаються до аналізу та наслідків процесів тієї доби, коли на півострові почалися процеси формування кримськотатарської етносоціальної спільноти та її державності. Показовою у цьому контексті є й українська історіографія, що майже не приділяла (і за період Незалежності також) уваги міжспільнотним взаєминам українців з населенням одного із найбільш в етноісторичному вимірі відмінним регіоном сучасної Української держави – Кримом. У розлогішому ж варіанті таке студіювання має якомога всебічніше з'ясувати: то кому має «належати» останній?

Звісно, вирішити однією, порівняно невеликою, розвідкою таку дослідницьку проблему навряд чи можливо, а тому насамперед у ній мова піде про можливості переосмислення взаємовідносин кримської й української етносоціальних спільнот за доби середньовіччя та раннього нового часу, що перебуває поки досить далеко від всебічних і ґрунтовних концепцій. Те ж становище, в якому опинилася ця сфера вітчизняної гуманітаристики, засвідчує, наскільки фрагментарно, а подекуди й контроверсійно, аналізуються питання міжспільнотних взаємин середньовічних України та Криму. Втім, як засвідчила історія їхніх взаємовідносин, саме тоді розпочався конструктивний діалог між українцями та кримськими татарами як в етносоціальному, так і, що найголовніше, в етноконфесійному вимірах. Водночас аналіз останніх досліджень і публікацій у цій царині засвідчує, що порушене питання вивчається доволі поверхово та не має спеціального

фахового підходу з боку істориків, етнологів, антропологів тощо. Хоча у зазначеному ракурсі не можна оминати увагою науковий доробок таких учених, як М. Алекберлі, Є. Бахревський, А. Єфимов, В. Возгрін, Я. Дашкевич, Г. Іналджик, В. Панашенко, О. Прицак та ін., які долучилися до розв'язання означеного кола проблем.

В історичному часі–просторі України етнічно неукраїнські політичні структури з'являлися, взаємодіяли з українцями, подекуди й занепадали, наприклад, як Половецька держава або Кримське ханство. Їхні колишні мешканці увійшли цілком або значною мірою в український етносоціальний простір. Разом із тим, мирне співжиття, зокрема української та кримськотатарської спільнот, було буденною справою на Великому Кордоні. Причому механізм нормальних відносин функціонував без інструкцій, директив, мирних пактів, а включався органічно, що свідчило про його чітку відпрацьованість. Взаємонеобхідність спільнот як в «геополітичному», так і економічному контекстах змушувала обидві сторони йти на компроміс, який вів до переймання багатьох елементів із «центральної зон культури» обох типів цивілізацій, що контактували. Водночас тісний діалог і переплетення спільних інтересів України та Кримського ханства примушували їх спільно вирішувати свої геополітичні завдання, що виявлялося, на нашу думку [1], найбільш яскраво у військово-політичних союзах українців і кримських татар, дослідження яких становить не менш цікаву і поки ще малоз'ясовану сторінку історії взаємин двох етносів.

Не можна не погодитися із О. Прицаком, що українська історіографія, як і кожна інша історіографія, повинна вивчати минуле всіх людських спільнот і держав, які проживали на теперішній своїй (українській) етнічній території, а не обмежуватися тільки державами «свого», цебто сьогоденного, українського етномовного кола [2, 56]. Тим більше Україна є цікавою насамперед для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінійного думання. Відносно недослідженості власне етнічної історії Кримського ханства, зокрема проблеми його становлення, цілком слушно висловився І. Курас: «Серйозні узагальнюючі дослідження з питань етногенезу та історії кримського народу поки що відсутні. У зв'язку з цим, постає невідкладне завдання щодо підготовки всебічної і об'єктивної історії кримськотатарського народу від найдавніших часів і до наших днів. Без такого синтетичного дослідження важко уявити шляхи становлення національної самосвідомості кримськотатарського народу, неможливо повною мірою реалізувати великі комплексні програми НАНУ по створенню багатотомних видань з історії українського народу, як і фундаментальних досліджень з історії розвитку етносу» [3, 3].

Спроба проаналізувати хоча б частково ці питання й визначила мету цієї статті.

Етногенетичні процеси, в ході яких формувалася кримськотатарський етнос, відбувалися на основі симбіозу індигенного населення Криму та тюркомовного допливу з причорноморських і приазовських степів, який хвилеподібно позначився на всьому населенні півострова. Майже цілковита його географічна ізольованість від сусідніх територій фактично перетворила його в унікальний тигель, де змішувалися не одиниці – десятки етносів, через що його інколи називають «концентрованим Середземномор'ям» [4, 3]. Внаслідок цього, виникали, змінюючи один одного, все нові й нові етносоціальні утворення – кожне з власними особливостями та власною історією. Це дозволяє кваліфікувати Крим і як класичну/хронічну етномаргінальну зону, що зовсім не означає «потворності» його етнічних конгломератів, а лишень засвідчує еластичність/відкритість спільнот для етноконтактних процесів. Треба однак погодитися й з Я. Дашкевичем, що «"стонаціонального" Криму, про який залюбки досі трубить прихована компартійна і посткомпартійна пропаганда, ніколи не було» [5, 23].

Лише на початку II тис. в Криму виникла етнічна мозаїчність, передусім, у гірських районах і торговельних центрах-факторіях. Водночас більшість учених вважає, що достатньо датувати «початок» формування кримськотатарського етносу першою третиною XIII ст. – періодом переселення в межі Тавриди з Азії кочовиків хана Батия. Така жорстка «нижня межа» зумовлює ще один не зовсім коректний висновок – теперішні кримські татари – є прямими нащадками монгольських орд (степовики) та османських турок (гірські татари) [4, 13]. Втім, безсумнівно, що кримськотатарський етнос утворився на основі злиття давніх автохтонних етносів Криму, з допливами як «європейськими», так і «азіатськими», що переміщувалися на територію півострова на різних історичних етапах.

Відсутність моноетнічності можна також пояснити важливістю геополітичного простору, котрий Крим зберігає й до нині. Етнічна палітра півострову змінювалася не один раз. У різні періоди тут мешкали до 40 етносів. У результаті виняткового геополітичного розташування, Крим з ранніх часів перебував на історичній арені. Однак, перебуваючи у складі декількох великих держав (Понтійське царство, Римська імперія, Візантія, Хазарський каганат, Золота Орда), він залишався маргінальною територією, що позначалося на специфіці місцевих спільнот у господарському, духовному, етносоціальному контекстах.

Серед протоетнічних кримськотатарських спільнот, які ще до нашої ери утворили своєрідну кримську етнічність, були таври, кіммерійці, скіфи, сармати, сінди, меоти, кельти, а згодом алани, греки, римляни, євреї, готи, гуни, булгари, хазари, караїми, мадяри, руси. Причому науці невідомі факти переселення цього автохтонного населення Криму, а відтак, усі допливи не могли залишитися тут із домінуючою ідентичністю, хоча й мали потужний етносоціальний вплив на подальші етногенетичні процеси. В. Возгрін визначає етнічну специфіку Криму так: «Безпосередньо антропологічно кримські татари чітко розділялися ще у XVIII ст., тобто, до першого значного втручання в їхнє життя північних сусідів, на два етнотипи: з вузькими очима – яскраво вираженого монголоїдного типу – і гірських татар, з характерною європеїдною будовою тіла та рисами обличчя» [4, 14].

Із тюркомовних етносів, які позначилися на етногенезі кримських татар, були булгари, хозари (з VII ст.), печеніги, кипчаки (половці), окремі групи монгольсь-

кого етносу (з XIII ст.), ногайці. Це відобразилося й в топонімії Криму. Характерною рисою старої кримської ойконімії є те, що чимало назв населених пунктів співпали з найменуваннями таких великих племен і родоплемінних об'єднань, як конграт (конрат), кипчак, кият, китай, найман, кенегес тощо [6, 94]. Пояснюється це тим, що, в силу свого окраїнного розташування, Крим був тим місцем, де осідали уламки розбитих родів, окремі родини, котрі за певних обставин відділилися від основного потоку чергової хвилі кочовиків. Оскільки процес осідання кочового населення на певній території відбувався в Криму значно швидше (внаслідок обмеженості випасних площ), склад і приналежність початкових родів, а відповідно й родові назви, були поступово забуті.

При цьому «вторгнення» монгольського завою в 1223 р. відбулося на етапі процесу посиленої тюркізації гірської частини Криму, де мешкали нащадки «тавроскіфів», сармато-алан і готів, що являло собою центр етногенетичних процесів утворення кримськотатарського етносу. В цьому ж році «монголо-татари» розгромили Судак (Сугдею), знищили значну кількість половців і відійшли знов у степи. Залишатися ж у Криму вони почали лише під час наступного походу в Південно-Східну Європу 1237 р. Безумовно їх закріпленню сприяло створення Золотої Орди, в якій Крим набув статусу улусу. В свою чергу, це також позначилося на формуванні кримськотатарського етносу. Хоча стверджувати, що саме з цього часу починається цей процес не зовсім правильно. Щоправда, відтепер з'являється новий етнонім, який принесли з собою переселенці – «татари». Причому в тогочасних джерелах зовсім не вживається етнонім «монголи». Так, китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від тогочасного Китаю, у Великому степу, називали всіх степняків одним ім'ям – «татари», подібно до того як ми, говорячи «європейці», називаємо цим словом і шведів, і португальців, але, насправді, етнонім «татари» був назвою лише одного з багаточисельних племен [7, 92]. Згодом цей етнонім поширився на всіх етнофорів, які стали «державотворчим етносом» Улуса Джучі – в межах держави світового рівня – Золота Орда [8, 100].

Поступово етнонім «татари» перейняла більшість кримських тюркомовних етносів, у тому числі й кипчаки, котрі згодом асимілювалися з самими татарами. Мешканців же гірської частини улусу, які прийняли назву «готалани», і були нетюркськими предками кримських татар, степняки іменували «татами». Проте, за межами півострова і перші, й інші все частіше називали себе однаково – «к'иримли» («кримчак»).

На цьому етапі почала формуватися й відчутна субетнічність кримськотатарського етносу. Одночасно з «татаро-монголами» до Криму з Півдня проникли генуезці, котрі, просуваючись вздовж узбережжя, відтісняли греків у гірські райони півострову. З XIII ст. почався і найбільш інтенсивний період вірменської колонізації, насамперед південно-східної частини Таврії. Внаслідок цього, сформувалася етноконтактна зона між степовим Кримом, в якому домінували «татаро-монголи» та кипчаки і гірським, узбережним Кримом, де мешкали переважно греки, вірмени, слов'яни, генуезці. Хоча спостереження антропологів засвідчують, що «татари» гір і південного узбережжя не мають нічого спільного зі степовими татарами. Зокрема це спростовує гіпотезу про домінування в кримськотатарському етносі малоазійських турків-сельджуків, які, начебто в силу осілості, як твердять окремі дослідники, виступили ще й основним державотворчим компонентом кримськотатарської народності.

Справді, татари як етнос поділяються на значну кількість субетносів, але, як правило, дослідники виді-

ляють три основні субетноси кримських татар: південнобережні (яли бойлю), гірські (тат) і степові (ног'ай). Характерним можна вважати процес асиміляції татарами італійців (генузців). Згідно спостережень М. Броневського, кримські хани використовували їх для відносин з християнськими державами, а в столиці генузців Сюрташ часто мешкали литовські та московські послы [9, 345–346]. Натомість Д. д'Асколлі констатував, що в «Сівурташе» залишилося лише 12 будинків, які сповідували католицизм. Більше того й серед їхніх мешканців не спостеріглося рідної мови, а лише татарська і черкеська. Одружувалися вони на черкеських жінках, ходили з ханом у походи, приводили полонених і примушували обробляти їхні поля [10, 128].

По суті відбувалася фактична асиміляція, разом із етносоціальними трансформаціями, серед місцевих нетатарських мешканців Криму. Про це свідчить і той факт, що з першої половини XVI ст. зафіксовані й перші згадки етноніму «кримські татари» (С. Герберштейн, М. Броневський). До цього мусульманське населення півострову, як правило, називалося просто – «татари». Відтоді ж усе чіткіше простежується й кримськотатарська етносоціальна ідентичність.

Не останню роль в етногенезі кримських татар відіграв і безпосередньо український етнічний масив як у самому Криму, так і за його межами. Причому як в антропологічних характеристиках, так і на рівні суб'єктивних етнічних ознак. Не викликає сумнівів і зворотний вплив – кримських татар на українців. При цьому потрібно застерегти, що мова не йде про взаємні асимілятивні процеси, чи про онтологічне домінування певного з цих двох етнічних масивів. Хоча антропологічні дослідження свідчать, що монголоїдні елементи в антропології українців представлені значно меншою мірою, ніж елементи центральноукраїнського (динарського) антропологічного типу в їхніх тюркських сусідів, зокрема кримських татар. На небезпідставну думку Л. Залізняка, «це свідчить про давній і потужний вплив осілих землеробів-праукраїнців на тюркських скотарів Північного Надчорномор'я» [11, 25].

Таким чином, можна відзначити, що кримськотатарський етнос не є тільки уламком тюркських племен, які становили Золоту Орду. Він є результатом багатокілового етнічного життя Кримського півострову. Відтак, в етнічності кримських татар безсумнівно мають місце і давніші предки, скажімо, таври, скіфи, готи, греки, і більш сучасні – хазари, половці, італійці, турки, українці. Складність же етногенетичних процесів робить практично невидимими ті грані, котрі роблять етнос специфічним і неповторним. Однак заперечувати вплив інших етносів у цьому процесі буде неправильно. Водночас специфіка етногенезу позначається й на етносоціальних процесах у межах кожної спільноти. Стосовно кримськотатарської спільноти вона виражалася в політичному, економічному, демографічному, конфесійному розвитку й представлена на історичній арені кримськотатарською народністю як етносоціальним організмом. Це вимагає певного теоретичного пояснення.

Етносоціальні організми становлять собою основні таксономічні одиниці етнічної структури людства, що утворилася в ході історичного розвитку [12]. Безпосередньо поняття «етносоціальний організм», як і теоретично-методологічні, а також термінологічні й таксономічні проблеми типологізації, що з ним пов'язані, були об'єктом дослідження переважно радянської етнологічної науки. Тому в сучасній етнології ці погляди більше критикуються, ніж коректуються, що істотно гальмує розвиток цієї сфери. Однак досліджувати етносоціальні організми потрібно, хоча й з нови-

ми теоретично-методологічними підходами. Певною мірою етносоціальний організм можна охарактеризувати як «колонізований етнічністю соціум» [13, 12]. При цьому не варто переоцінювати роль самого соціуму, оскільки серед специфіки етносоціального організму потрібно виділяти дві основні його риси. По-перше, його «зовнішній вигляд» (специфічні особливості), що визначаються, головним чином, відповідними властивостями етносу. По-друге, культурі кожного етносоціального організму властивий нерозривний зв'язок двох тенденцій, що відбиває основні закономірності її розвитку: спадкоємність і оновлення [14, 67].

На теперішній час тип етносоціального організму, котрий називається «народність», є одним із найсуперечливіших у теоретично-методологічному відношенні, що пов'язано з термінологічними труднощами застосування цього поняття. Крім цього, у стадіальному контексті ця категорія охоплює значний проміжок часу та характеризує значну палітру етносоціальних спільнот. У той же час більш вдалого терміну для позначення етносоціальних організмів між плем'ям і нацією поки що немає. Внаслідок цього, ми теж змушені вживати це поняття і насамперед для того, аби не заплутувати ще більше етнотермінологічну ситуацію, котра й без того досить складна.

Яким же чином утворюється народність як етносоціальний організм і що він собою являє в типологічному відношенні? На думку Ю. Бромлея, «одним із факторів, який сприяв консолідації племінних етнічних спільнот у народності, було посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної чисельності населення, а також «масові переселення, що супроводжувалися завоюванням одних груп іншими» [15, 70–71]. Отже, політичні фактори так чи інакше мали чимале значення для формування ранньосередньовічних регіональних народностей. Ці фактори особливо дали про себе знати в умовах «розвиненого феодалізму», для якого характерна ієрархічна політична структура та гостра боротьба тенденцій централізації та децентралізації [16, 284]. Тому залишається справедливим висновок стосовно того, що лише в межах держав відбулося завершення формування ранньосередньовічних народностей, як «сталих етносоціальних єдностей і становлення їх етнічної самосвідомості» [17, 237].

Цілком можна погодитись і з С. Арутюновим, що «народності виникають у процесі консолідації багатьох споріднених племен, а також асиміляції різних чужорідних, іномовних племен і груп» [18, 27]. Значну роль у формуванні народності відіграє й держава. При цьому роль останньої «особливо помітна в тому випадку, коли народність формується з різнорідних етнічних компонентів, мовно-культурне злиття котрих можливе лише за умови тривалого сумісного життя їх в одній державі» [19, 64], котра виступає як потужна сила, що цементує народність.

Одним із головних механізмів формування кримськотатарської народності як етносоціальної спільноти стало прийняття мусульманства та перехід до осілого способу життя, що безсумнівно виступило потужним етноконсолідаційним фактором, який позначився і на етносоціальній самосвідомості кримських татар. Оскільки етногенетичні й етносоціальні процеси не можуть бути інертними/сталими, постільки можна стверджувати, що вони тривають і сьогодні, виявляючись у різних етносоціальних трансформаціях цієї спільноти. Враховуючи ж вищезгадану політичну та субетнічну диференціації, слід очікувати і подальших етногенетичних трансформацій в межах кримськотатарського етносу.

Вагоме значення для еволюції кримськотатарської народності мав безпосередньо іслам. Фактично Кримське ханство, з'явившись у XV ст., було від початку ісламською державою з досить давніми традиціями. За переказами кримських татар, іслам у Криму поширили соратники Мухаммеда – Малік Аштер і Газі Мансур у першому столітті Хіджри (VII ст.). Щоправда й «османський іслам» теж помітно вплинув, передусім, на татарське міське населення. Суфійські шейхи користувалися величезним авторитетом. Часто вони, поза духовним керівництвом, володіли військовою владою й перебували на чолі племінних загонів. Сучасники ж називали кримських шейхів «однаково аскетами та муджахедами». Проте, й улеми (офіційне духовенство) не відставали від шейхів у войовничості [20, 42].

Не менше значення для консолідації народності мало й поширення татарської мови в межах Кримського ханства. Одночасно потужним етнодиференціюючим чинником виступила релігія, що на той час відіграла взагалі найпомітнішу роль в етносоціогенезі всіх євро-азійських спільнот. Зокрема в Криму, послідовників християнства почали називати в цей час «урумами», іудеїв – «караїмами», мусульман – «кримськими татарами». Таке становище позначалося й на соціальному укладі народності.

Політично й культурно Кримський улус був ще тісно пов'язаний із Золотою Ордою, тому на ранніх стадіях формування народності (передусім у Північному Криму) татари вели напівкочовий спосіб життя. Соціальна стратифікація виділила землевласників, духовенство, простий народ (татари) та рабів. І хоча народ не мав прав, юридично був незалежним, при цьому мусульманин ніколи не був рабом. Втім, соціальна залежність простого населення (чорних татар) від заможних феодалів усе ж таки існувала. Зокрема чорні татари сплачували десятину від врожаю, віддавали частину худоби, сплачували податки, виконували різні повинності.

Досить потужним етноконсолідаційним чинником для кримськотатарської спільноти стало все помітніше осідання її кочових і напівкочових частин. Водночас це відобразилося в історичній пам'яті татар, котру в середині XVII ст. частково занотував у своєму творі турок Е. Челебі. Він оповідав, що, коли татари підкорили Крим, то невдовзі так намножилися в Саладжийський ущелині, що вже не поміщалися там і тому заснували Бахчисарай. На думку В. Панащенко, саме забезпечення прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [21, 64]. Кочівництво залишалося домінуючим переважно серед ногайців, хоча й серед них все помітнішим упродовж XV–XVII ст. ставало землеробство [22].

Простежувалася на цьому етапі вже й досить чітка етносоціальна самоідентифікація, заснована на стереотипному сприйнятті себе «через сусідів» і засобом «національної» міфології. Зокрема в творі Е. Челебі відзначено: «"Їжею їм (кримським татарам. – К. І.) слугує пшоно, а одягом – шкіри, їхні будинки – з очерету, а самі вони – негідники", – існує [у них] таке прислів'я» [23, 183]. Далі турецький мандрівник дає власний етносоціальний стереотип: «Всі татари багато палять тютюн. Вони зовсім не виходять з клубів диму. Від [цього] диму вони відразу п'яніють і говорять: "Есірік олганмиз", тобто, – "ми сп'яніли"». У згаданому «Літописі» помітні такі ендотноніми, як татар таїфеси (татарське плем'я); ширін беглери (ширінські беї); татар мірзалари; кірим мірзалари (татарські (кримські) мірзи); черакесе бахадурлари (черкеські молодці); нога'ї гузиделери (відбірні ногайці) [24, 23] тощо.

Самоідентифікація кримських татар на цьому етапі характеризувалася й сегментом етноісторичної міфології. Так, в їхній самосвідомості чітко простежувалася пам'ять про скіфів. Перекази щодо останніх призвели татар до власної етногенетичної міфологеми, що полягала у вірі про походження їх спільноти та культури саме від скіфів. Наш співвітчизник XVI ст. М. Литвин, який добре був обізнаний із кримськотатарськими справами, буваючи послом Литовського князівства до Кримського ханства, зафіксував наступне: «Хоча ми й вважаємо татар варварами та злидарями, але вони пишаються стриманістю свого життя та стародавністю свого скіфського походження» [25, 6]. Зрештою, поки що ніхто не довів, що скіфи мігрували з Кримського півострова, а отже, ця міфологема може бути не такою вже й фантастичною.

З'явилася й етнотериторіальна ідентифікація кримськотатарської народності. Свідченням цього може бути «етнополітичне» визначення території кримських татар у «Літописі Кипчакського степу»: «Отже, не буде тепер приховано, що те, що називають Дешт-і-Кипчак, є обширною країною (ця фраза, до речі, нагадує і текст формули Алі-ефенді, наведений В. Смірновим: Володіння Дешт-і-Кипчак становлять одвічно приналежну татарському племені... державу. – Прим. А. З.), що здавна належить татарському племені, столиці її [міста] Крим та Багче-Сарай, і області Сара[й]чик, Алма-Сарай, Газан і Азак, фортеця Ор, Хаджи-Тархан і Аждирхан» [24, 15]. Процес осідання кримських татар позначився і на посиленні в сенсі історичної пам'яті фактору етнотериторіальної диференціації. Перекази стосовно цього, занотовані Е. Челебі, також свідчать, що історична традиція кримських татар пов'язувала початок їхньої державності з ущелиною Ескі-Саладжик, тобто районом, де в XIV ст. зародилося незалежне (від Золотої Орди) Кримське ханство (бейлік роду Сулеш) [26, 35–36].

Можливо, й деякі елементи скіфської державності мали місце в кримськотатарській етнополітичній свідомості. Хоча не викликає сумнівів і те, що національна державність кримських татар сягає своїми джерелами до прагнення Кримського улусу стати незалежним від Золотої Орди. Внаслідок цього, Кримський юрт поступово перетворився на самостійну державу, очолювану ханом. Першим офіційно визнаним володарем у Криму й фактичним засновником Кримського юрта вважається Орам-Тімур, який отримав у другій половині XIII ст. уділ від свого дядька – хана Менгу-Тимура. Із татарської знаті Криму, котра іменувала себе емірами, беями, згодом мурзами, час від часу висувалися лідери, які теж прагнули самостійності. Одним із перших у такій іпостасі виступив темник Ногай, який намагався заснувати нову державу, центром якої мав стати Крим. Втім, після його загибелі 1300 р., Крим залишився улусом Золотої Орди ще на певний час.

Постійні «замятні» в останній упродовж першої половини XIV ст. значно послабили її позиції в Криму. Кримські еміри все настирливіше прагнули повної самостійності. І хоч хан Тохтаміш на короткий час відновив єдність татарської імперії, після поразки від Тамерлана, його сини та союзні з ним клани у західних степах відновили боротьбу за титул Улуг Хана. Протягом усього цього часу Кримський півострів, відокремлений від континентального степу вузьким перешийком, давав притулок політичним невдахам, які знамали поразок у борні за Сарай.

Близько 1440 р. один із онуків Тохтаміша – Хаджі Гірей, який «окопався на цьому багатому півострові, спромігся утворити самостійний ханат. Він став кар-

бувати срібну монету від власного імені, що було ознакою незалежності, та прибрав собі титул Улуг Хана» [27, 119]. У середині XV ст., коли влада в Криму зосередилася в руках роду Гіреїв, політичне життя півострову стабілізувалося. Першим же кримським ханом з цієї династії став Хаджі-Гірей. Обставини його появи на троні невідомі, але найбільш важливим результатом його внутрішньої та зовнішньої політики було досягнення цілковитої незалежності від Золотої Орди. На сьогодні версія про те, що Хаджі-Гірей був нащадком Тука-Тімура – тринадцятого сина Джучі, є найбільш достовірною. Хоча відомості щодо виникнення цієї династії та діяльності її засновника Хаджі-Гірея б. Гіяс ад-діна б. Таш-Тімура, царевича зі Золотої Орди, недостатні та суперечливі. Проте, незаперечним є факт, що своїм володарюванням у Криму він завдячував допомозі великих князів литовських, підтримкою яких користувався до самої смерті в 1466 р.

Через спорідненість із колишнім великим ханом Тохтамишем, династія Гіреїв, здавалося, мала найкращі шанси відродити Золотоординську імперію під власною рукою. Хани, які належали до іншої гілки Джучидів, розпочали тривалу боротьбу проти Гіреїв за володіння Сарасем і задля цього пішли на союз із литовсько-польськими Ягеллонами. Тим часом Гіреї уклали союз із великим князем московським, аби протистояти могутній коаліції супротивників. І в цей момент з'явилася Османська держава, щоб підтримати кримсько-московську вісь супроти могутньої литовсько-золотоординської коаліції [27, 120].

Немає єдності поглядів і стосовно імені династії – «Гірей». На нашу думку, воно має генонімичне походження, тобто, від імені роду. Підтвердженням цьому можуть бути схожі імена родів на цьому етапі, скажімо, «керейт» у казахів, «керейт» в узбеків, «керейт» у киргизів, а також назви племен – «керей» у казахів та узбеків, «кірей» у монголів [6, 102]. Швидше за все, у Хаджі-Гірея ще не було наміру передавати цей додаток до імені своїм нащадкам. З його синів лише Менглі, який не був ні найстаршим, ні безпосереднім спадкоємцем, взяв додаток «Гірей», але з часу його правління це ім'я почали давати кожному царевичу з династії [28, 522].

Не можна сказати й про міцність молодого кримськотатарської держави. Стосовно певної слабкості ханства початкового періоду свідчать зокрема ярлики ханів Хаджі- та Менглі-Гіреїв. У них проводиться традиційна до золотоординського періоду формула «Кримський тумен», що свідчить про визнання династичного старшинства золотоординського престолу. Водночас написи на тамгах Хаджі-Гірея обґрунтовують законність і святість його державної влади, а також підтверджують її юридичне оформлення [29, 200]. Остаточно цей хан утвердив свою владу в 1449 р., що слід визнати за початок держави Кримське ханство. Після смерті Хаджі-Гірея залишилося дванадцять синів, «придатних на царство» [24, 17]. У 1466 р., після тривалої боротьби зі своїм братом Нур-Девлетом, престол зайняв, згадуваний уже, один із синів Хаджі-Гірея – Менглі.

У цей час внутрішньополітичне життя кримчан було більш складним, порівняно із зовнішньополітичним. На думку В. Возгріна, саме «внутрішньополітична боротьба Менглі-Гірея, котрого іноді небезпідставно називають “головним творцем могутності Криму”, перетворилася на зовнішньополітичну проблему – як тепер доведено, турки згодилися на вторгнення до Криму не без сподівань на відверто закликавших їх сюди беїв, розлючених ханом» [4, 147]. Взагалі ж до початку XVI ст. Кримське ханство відчутно розширило свої кордони і перетворилося на державу, що відіграла

активну та впливову роль у міжнародних відносинах країн Центрально-Східної Європи. У стратегічно важливих місцях Менглі-Гірей побудував декілька фортець: Очаків у гирлі Дніпра та Іслам «на Таванському перевозі». До того ж своїми руйнівними військовими походами на Велике князівство Литовське і королівство Польське він не тільки ослабив ці країни, а й зміцнив економіку Кримського ханства, зробивши однією з головних статей прибутку держави реалізацію ясиру [30, 4].

Щоправда серед самого роду Гіреїв не було єдності. Кожний із його членів мав право на частину влади, улусів і прибутків. І хоча принцип старшинства мав визначати відносини між членами роду й ступінь прав кожного з них, цей принцип не завжди дотримувався, особливо в часи найбільшого впливу на Кримське ханство Туреччини [31, 92]. Крім цього, незважаючи на незалежність хана, фактично юридично самодержавним волею Аллаха, а практично – «конституційним», оскільки він обмежувався організованою аристократією. Хан – верховний головнокомандуючий і суддя, але він не може й кроку зробити без згоди «ради п'яти» (дивану). Причому беки, еміри, мурзи у своїх «уділах» були часто незалежні, нерідко з правом мати власні війська, відносини з іншими країнами, суди й розправи, збори мита тощо. Зовнішні риси деспотичного режиму хана, звісно, існували – до нього сходилися всі шляхи управління країною та підданими, йому підкорялася вища духовна влада, вся мусульманська громада й монарх не ніс ніякої відповідальності за свої дії перед співвітчизниками. І все ж таки це була не деспотія, оскільки влада хана обмежувалася диваном.

Внаслідок перемоги Хаджі-Гірея над ордами Сеїд-Ахмеда і Махмуда, територія держави розширила свої володіння. З цього часу вони остаточно формуються й майже не змінюються до кінця XVIII ст., коли держава, інтегрована Російською імперією, припинила своє існування. На Сході кордон сягав Молочних вод, а от північні кордони, що є вельми промовистим, демаркував київський князь Семен Олелькович у третій чверті XV ст. Зокрема, за його словами, цей кордон мав такий вигляд: «От Мурафы речки, которая впадала в Днестр, где аж Днестр упал в море, а отголь до устья Днестрова лиманом пошли границы мимо Очакова аж до устья Днепра, а от устья Днепра до Тавани и по той стороне... у верх Самары аж до Донца и от Донца по Тихую Сосну» [32, 98].

Таким чином, основним фактором утворення кримськотатарської народності стало безсумнівно утворення та розвиток самостійного Кримського ханства як могутньої етнополітичної структури, що увібрала в себе традиційне для Кримського півострову поліетнічне населення. Крім політичної консолідації, помітними факторами кримськотатарського етносоціогенезу стали релігійні процеси (посилення ролі ісламу як державної ідеології), формування єдиного лінгвістичного простору – кримськотатарської мови, відчутне осідання колишніх кочовиків і посилення тенденції землеробства в економічному просторі держави.

1. Івангородський К.В. Динаміка мирних міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства в XVI–XVII ст. // Вісник Черкаського університету. – 2006. – Вип. 90.
2. Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1.
3. Курас І.Ф. Крим і Україна: нова сторінка історії // Київська старовина. – 1994. – № 6.
4. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
5. Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4.

6. Суперанская А., Исаева З., Исхакова Х. Топонимия Крыма. – Ч. 1. – М., 1995.
7. Гумилёв Л.Н. От Руси до России: Очерки этнической истории. – СПб., 2002.
8. Татары / Под ред. Р. Уразманова, С. Чешко. – М., 2001.
9. Броневский М. Описание Татарию (Tatarice descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД). – О., 1867. – Т. VI.
10. Д'Асколли Э. Описание Черного моря и Тартарию // ЗООИД. – О., 1902. – Т. XXIV.
11. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004.
12. Івангородський К.В. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. / За ред. Г. Скрипник. – Вип. 8. – К., 2009.
13. Соколовский С.В. Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 2.
14. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
15. Бромлей Ю.В. Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография. – 1972. – № 5.
16. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
17. Литаврин Г., Наумов Е. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI–XII вв.). – М., 1991.
18. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989.
19. Козлов В.И. Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы). – М., 1969.
20. Бахревский Е., Ефимов А., Золотарёв Д. Ислам в Крыму: история, современность, перспективы // Профи. – 2000. – № 2.
21. Панашенко В.В. Крымское ханство у XV–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1.
22. Івангородський К.В. Землеробська культура Кримського ханства в XV–XVII ст. // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2012. – Вип. 5.
23. Челеби Э. Книга путешествий. – Симф., 1996.
24. Зайончковский А. «Летопись Кипчакской степи» (Теварих-и Деит-и Кипчак) как источник по истории Крыма // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вип. 2. – М., 1969.
25. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вип. 1. – К., 1890.
26. Бахревский С. Традиційні історичні уявлення кримських татар середини XVII ст. (за матеріалами «Книги мандрівок» Евлії Челебі) // Східний світ. – 1995. – № 1.
27. Іналджик Г. Борьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002.
28. Бартольд В.В. Гирей // Бартольд В.В. Сочинения. – М., 1968. – Т. 9.
29. Смілянський Ю. Становлення Кримського ханства за правління Хаджи-Гірея // Вісник Східноукраїнського національного університету. – Луганськ, 2003. – № 5.
30. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві й боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х рр. XVI ст. // Історія України. – 2001. – № 4.
31. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII в. – Саратов, 1961.
32. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848.

Ivangorodsky K.V. Ethnosocial base of Crimean Khanate forming. In the article the ethnogenesis of Crimean tatars and ethnosocial measuring in Crimean Khanate forming at the XIII–XV c. is analysed. Not quite constructively is the tendency of absence of the special historiography reflection on this question in historian science. Were examined the influence of ethnic factors on forming of the Crimean Khanate state.

Key words: ethnogenesis, ethnos, ethnosocial processes, Crimean Tatars, Crimean Khanate.

О. І. Якименко

НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ І СТРУКТУРА РОДИН СТАРОДУБЬСЬКОГО ПОЛКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (на прикладі с. Логовате І-ї Стародубської сотні)

У статті аналізуються показники загальної і середньої населеності, типологія та структура селянських домогосподарств с. Логовате Стародубського полку у другій половині XVIII ст.
Ключові слова: Генеральний опис Лівобережної України, ревізія, сповідний розпис, родина, двір, домогосподарство.

Однією з проблем сучасної історичної науки є недостатнє висвітлення основних демографічних характеристик населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. У зв'язку з цим, стаття присвячена дослідженню селянської родини на теренах Стародубського полку в зазначений період. Як приклад, було обране населення с. Логовате І-ї Стародубської сотні. Такий вибір зумовлений фактичною відсутністю ґрунтовних наукових розвідок із окресленої проблематики, а також відносною інформативністю частини статистичних джерел, які збереглися до наших днів. Наукова першість у сфері вивчення типології та структури родини належить зарубіжним дослідникам П. Ласлетту [1], М. Міттерауеру та А. Кагану [2], Б. Миронову [3], Ц. Кукльо [4]. Серед сучасних українських історико-демографічних праць з окресленого напрямку необхідно відмітити роботи Ю. Волошина [5; 6], М. Крикуна [7], А. Перковського [8], О. Сакала [9]. Метою статті є аналіз загальної чисельності, статтевого складу населення, середньої населеності домогосподарств, з'ясування типології та структури родини на прикладі с. Логовате у другій половині XVIII ст. Зауважимо, що поза межами наших розрахунків залишилися слуги та підсуєдики.

Виявити вищезазначені показники домогосподарств дозволяють матеріали фіскального та церковного обліку населення. З метою виокремлення особливостей обчислення та проведення порівняльного аналізу історико-статистичних джерел, їх доцільно розділити на дві групи. До першої відносяться Генеральний опис Лівобережної України 1767 р. [10], IV (1782 р.) [11] та V (1795 р.) [12; 13; 14] ревізії реєстри. Ці документи містять дані щодо посполитого стану. Зважаючи на відсутність матеріалів IV та V ревізій щодо козацьких домогосподарств, їх аналіз буде проводитися лише за матеріалами 1767 р.

Усе населення с. Логовате складалося з представників двох станів – посполитих і козаків, які мешкали в окремих господарських одиницях – дворах. Під терміном «родина» Ц. Кукльо розуміє групу взаємозалежних осіб, які мешкали в одному домогосподарстві, серед яких – прости (нуклеарні) родини – батьки з неodrуженими дітьми, їх родичі та слуги [4, 354]. На думку Б. Миронова, поняття «сім'я», «двір» та «домогосподарство» за своєю суттю були тотожними. Під цими термінами дослідник розумів сукупність близьких родичів, які мешкали разом та займалися господарством під керівництвом однієї людини – господаря [3, 219]. За Б. Грінченком, термін «двір» мав наступні значення: 1) «место подле дома обнесенное забором»; 2) «дом, усадьба» [15, 362]. Натомість Г. Максимович вважав, що тодішньому двору були властиві: єдина дворова територія, родинні зв'язки між його мешканцями та спільне несення повинностей [16, 317]. Демограф А. Перковський характерною ознакою двору XVIII ст. відзначав наявність польових наділів («ґрунтів») [8, 105].